

Borgerskab og fællesskab

DE PATRIOTISKE SELSKABER

I DEN DANSKE HELSTAT 1769-1814

AF

JULIANE ENGELHARDT

I dansk forskning refereres hyppigt til de utallige saloner, kaffehuse og diskussionsklubber, lærde selskaber, frimurerloger, jakobinerklubber, læseselskaber og patriotiske selskaber, der blev stiftet i den danske helstat i 1700-tallets sidste halvdel.¹ Egentlig forskning i periodens foreningsliv har imidlertid været sparsom, og en klar typologi over de forskellige foreningstyper har ikke hidtil været anvendt.

Denne artikel præsenterer en gruppe af periodens foreninger, nemlig de patriotiske selskaber. I perioden mellem 1769 og 1814 blev der stiftet 63 patriotiske selskaber i helstaten: 38 i Danmark, 19 i Norge og 6 i Slesvig og Holsten. Selskaberne var spredt ud over hele riget. Fra Maribo til Tromsø, og fra Altona til Ålborg og Bornholm sluttede borgere sig sammen i lokale foreninger, der skulle befordre fædrelandets fremgang og udvikling.

De patriotiske selskaber har ikke tidligere været udsat for en samlet undersøgelse. Hvorfor er de så værd at beskæftige sig med?

• Et af resultaterne af det opgør med den nationale historietradition, der har pågået de senere år, er en øget interesse for før-nationale iden-

¹ Ole Feldbæk: *Nærhed og Adskillelse 1720-1814*. Bind 4 i *Danmark-Norge 1380-1814*. Universitetsforlaget, Oslo 1998, s. 269-273; Johan Fjord Jensen, Morten Møller, Toni Nielsen og Jørgen Stigel: *Patriotismens tid 1746-1807*. Bind 4 i *Dansk litteraturhistorie*, København 2000, se især s. 240-247, 328-335 og 490-511; Peter Gundelach: *Sociale bevægelser og samfundændringer. Nye sociale grupperinger og deres organisationsformer ved overgangen til ændrede samfundstyper*. Politica 1988, kapitel 3; Edvard Holm: *Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af det 18de Aarhundrede (1746-1770)*. København 1883/1975, s. 6 og 120; samme: *Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18de Aarhundrede (1784-1799)*. København 1888/1975, s. 62 og 127; Jens Arup Seip: *Teorien om det opinionsstyrte enevælde*. (Norsk) *Historisk Tidsskrift*, 1957-1958, bind 38, s. 403.

titetsfølelser. De patriotiske selskaber er interessante i den forbindelse, fordi de blev etableret for at udbrede patriotisme i befolkningen. Medlemmer redegjorde således eksplicit for, hvordan de forstod begrebet. Selskaberne udgør dermed et glimrende materiale til at belyse den begrebsramme og identitetshorisont, som lå bag senoplysningstidens patriotisme.

- Medlemmerne kom primært fra den borgerlige middelklasse, og selskaberne kom til at spille en betydelig rolle for udviklingen af borgerskabets identitetsdannelse og dets etablering som en politisk indflydelsesrig befolkningsgruppe. De er dermed også interessante, fordi de udgjorde et konstituerede element i det, der af eftertiden er blevet betegnet borgerlig offentlighed.

- Selskaberne havde et højt aktivitetsniveau og iværksatte en række udadrettede arbejder, der sigtede på at gennemføre erhvervsmæssige og sociale reformer blandt de bredere lag i befolkningen. Selskabernes kildemateriale, især arkivalierne, kaster både lys over, hvorledes reformerne blev forsøgt gennemført på lokalt plan, og hvordan almuen responderede på borgerskabets reformbestrebelse.

- Endelig er selskaberne interessante, fordi de kondenserede en række af oplysningstidens helt centrale strømninger, først og fremmest økonomisk liberalisme, etablering af offentlige forsorgs- og undervisningsinstitutioner, borgerretstænkning, emancipation og disciplinering.

Denne undersøgelse af emnet er således ikke foreningshistorie, og den biograferende vinkel er nedprioriteret; det kan man læse om i den lokalhistoriske litteratur og i selskabernes egne jubilæumsskrifter. Den analytiske tilgang er her sociologisk, idet de patriotiske selskaber vil blive behandlet som en helhed, som et historisk og socialt fænomen. Der vil således blive redegjort for, hvordan de patriotiske selskabers opkomst reflekterede mere grundlæggende forandringer i periodens sociale stratifikationer. En analyse af disse forhold kan forklare, hvorfor selskaberne opstod, hvorfor det netop var borgerskabet, der etablerede selskaberne, og hvorfor det netop var i senoplysningstiden, patriotismen fik så stor gennemslagskraft?

Typologi

De patriotiske selskaber var blot én type foreninger ud af mange forskellige, der tilsammen har givet 1700-tallet betegnelsen »det store foreningsårhundrede«. Der blev stiftet et væld af foreninger og klubber i perioden, der på forskellig vis reflekterede og promoverede oplysnings-

tidens centrale ideer. De spillede en vigtig rolle i periodens politiske og kulturelle liv, men havde forskellige organisationsformer, målsætninger og medlemssammensætning. De vil her blive skitseret:

1. Saloner, kaffehuse og lærde selskaber

Salonerne var ikke egentlige foreninger, men private sammenkomster, hvor aristokratiet inviterede intellektuelle og kunstnere til højtlesning og litterære diskussioner. De opstod i Frankrig i årtierne omkring 1700 med en værtinde som sammenkomstens centrale skikkelse. Det var både hendes opgave at skabe en behagelig tone i diskussionerne og at være et medierende led mellem gæster med modsatrettede holdninger. Herhjemme blev salonkulturen introduceret af J.H.E. Bernstorff, da han i 1751 rejste fra Paris til Danmark, og ved århundredets slutning var Charlotte Schimmelmann, gift med Ernst Schimmelmann, centrum for det københavnske salonmiljø.

Kaffehuse opstod ligeledes omkring 1700, men de var fortrinsvis udbredt i Storbritannien, og deltagerne var udelukkende mænd. Kaffehusene havde ikke det højkulturelle præg, som kendetegnede salonerne, men var halvoffentlige steder, hvor handels- og embedsborgerskabet kunne læse aviser og orientere sig om dagsaktuelle nyheder. Ugeskrifterne *The Tatler* og *The Spectator* opstod i tæt tilknytning til kaffehusene og var henvendt til deres gæster.² Kaffehusene passede bedre til borgerskabets selvforståelse end pubs og værtshuse, fordi kaffe virker opkvikkende og dermed signalerer effektivitet. Eksistensen af danske kaffehuse på dette tidspunkt er ikke dokumenteret, men udgivelsen af tidsskriftet *Det nye indrettede Thee og Cafee=Huus opfyldt med lystige Choser, artige Indfald / Sindbilleder/ Ordsprog / Historier / og adskillige Merckverdige Hændelser* i 1699 viser, at der tidligt var et publikum for genren.

Omkring midten af 1700-tallet blev der stiftet lærde selskaber og videnskabelige akademier i de fleste europæiske lande. De mest fremtrædende i Nordeuropa var *Royal Society of London for the Improvement of Natural Knowledge*, der blev stiftet allerede i 1660, *Det kongelige danske Videnskabernes Selskab* (stiftet i 1742), *Die Königliche Akademie von Berlin* (1744), *Die Societät der Wissenschaft*, stiftet i Göttingen i 1751, *Kielische Gesellschaft der schönen Wissenschaften* (1754), *Det Kongelige Norske Videnskabernes Selskab* (1760) og i Sverige *Kungliga Vetenskabsakademien* (1770).

² Peter Clark: *British Clubs and Societies 1580-1800. The Origins of an Associational World*. Oxford Studies in Social History 2001, s. 69; Jürgen Habermas: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Frankfurt 1990, s. 105-106.

De lærde selskaber havde forholdsvis strenge regler for at optage medlemmer og optog primært forfattere, digtere og universitetsprofessorer inden for human- og naturvidenskaberne. Selskaberne blev dog samtidig stiftet for at formidle videnskab for en bredere offentlighed og publicerede derfor videnskabelige resultater i magasiner, de afholdt forelæsninger og udsatte prisspørgsmål, der kunne belønnes med guld- eller sølvmedaljer.

2. Patriotiske selskaber, frimurerloger og klubber

Frem til midten af 1700-tallet var foreningslivet fortrinsvis højliterært og videnskabeligt anlagt. De patriotiske selskaber blev stiftet i 1700-tallets anden halvdel, og de havde både en anden medlemsskare og en anden målsætning end de tidligere associationer. Medlemmerne tilhørte fortrinsvis det befolkningsmæssige mellemlag, og de lagde vægt på, at de patriotiske ideer blev omsat i konkrete, praktiske reformtiltag blandt almuen. Det første selskab af denne art herhjemme var *Det kongelige Danske Landhusholdningsselskab*, der blev stiftet i København i 1769 og i øvrigt var det eneste selskab, der var landsdækkende; det arbejdede over hele Danmark og Norge. I de følgende årtier blev der stiftet en lang række patriotiske selskaber, der alle havde en lokal forankring på en egn eller i en by og tog navn herefter, såsom *Det nyttige Selskab for Bergenhus* (stiftet i 1773), *Die Gesellschaft freiwilliger Armenfreunde zu Kiel* (1792), *Selskabet for Industri og Husflid i Holsteinborg Grevskab* (1809), *Selskabet til Bondevelstands Fremme i Øster Flakkebjerg Herred* (1811). Andre tog navne efter selskabets indsatsområde, såsom *Selskabet, som understøtter ugifte Fruentimmer, hvis Kår ikke svarer til deres Opdragelse* (stiftet i København i 1792), *Det københavnske Præmie- og Understøttelseselskab for tro Tjenesteyender* (1786) og *Præmieselskabet til at anføre den jødiske Ungdom til Kunster og Håndværker* (stiftet i København i 1793).

De fleste og de største patriotiske selskaber lå i universitetsbyerne København, Kiel og (fra 1811) Kristiania og havde typisk 400-500 medlemmer, enkelte over 1000 medlemmer. De fleste af provinsselskaberne havde omkring 50-100 medlemmer.

Frimurerlogerne blomstrede også frem i denne periode, men var i modsætning til de patriotiske selskaber esoteriske og ritualiserede. Hvor frimurerlogerne var indadvendte, aflukkede for og over for offentligheden, lagde de patriotiske selskaber stor vægt på at nå ud til en bredere målgruppe. Medlemmernes taler blev publiceret, flere af selskaberne udgav tidsskrifter eller andre periodika, og deres medlemslister blev offentliggjort.

I 1700-tallets sidste årtier blev der stiftet en række klubber i helstaten,

og de var de første rigtige arvtagere herhjemme efter de britiske kaffehuse. Borups Selskab, Drejers Klub og Fabricii Klub i København var de mest kendte. Hertil kom et utal af selskaber i rigets provinsbyer, hvor de fleste havde navne som Harmonien, Enigheden og Det forenede Selskab. Klubberne var ligesom kaffehusene uformelle sammenkomster, hvor deltagerne mødtes for at diskutere og læse tidsskrifter og aviser i klubbernes bibliotek. Medlemmerne af de patriotiske selskaber lagde afstand til klubberne og kritiserede dem for blot at være fora for æstetiske fornøjelser. Eksempelvis blev det i Det økonomiske Velfærdsselskab hævdet, at klubberne forførte medlemmerne til »*Dands, Ryggeløshed, Spillelyst og Lediggangs Fremme*«. ³

I kølvandet på Den franske Revolution i 1789 tog dele af klublivet en mere radikal drejning. Der blev stiftet jakobinerklubber og illuminantklubber, der åbent stod i opposition til statsmagten, hvor de tidligere foreninger i langt højere grad havde tilpasset sig periodens politiske råderum.

Hvorfor blev de patriotiske selskaber stiftet, og hvorfor blev de stiftet i senoplysningstiden?

Tidligere i 1700-tallet blev patriotisme betragtet som en samfundsindstilling, man lærte på universiteterne. Tyge Rothes *Tanker om Kierlighed til Fædrelandet*, der udkom i 1759, og Jens Schelderup Sneedorffs *Den patriotiske Tilskuer*, der blev udgivet 1761-1763, var således både skrevet af og henvendte sig til lærde. Synspunktet blev klart udtrykt af A. Kannevorff i *Patrioten eller den gode Borger*. Her forklarede forfatteren, hvordan man blev en god patriot. Med blikket fast hæftet i bøgerne kunne den studerende læse sig til, hvorledes han blev lykkelig og bidrog til statens velfærd. Først når den patriotisk indstillede skolar »*forskede med yderste omhyggelighed*«, ville staten opnå fremgang og udvikling. ⁴

De patriotiske selskabers geografiske spredning afspejler, at de patriotiske ideer i 1700-tallets sidste årtier var nået ud til bredere kredse i befolkningen. Det var imidlertid ikke blot en stille fusion af ideer, men også et reelt skift i opfattelsen af, hvem der skulle lære at være en god patriotisk borger. Selskaberne blev stiftet ud fra den grundlæggende holdning, at strålerne fra »*Oplysningens Sol*« skulle nå ud til hele befolkningen, og medlemmerne så sig selv som oplysningens spydspidser, der bragte civilisationens glæder til hver enkelt borger i *hver* eneste afkrog af riget. De fremhævede, at om borgeren var godsejer på Lolland eller

³ *Borgervennen*, nr. 18, København 1798, s. 137-142.

⁴ A. Kannevorff (udg.): *Patrioten eller den gode Borger. Efter Begiering oversat af P.T.W.* København 1771, s. 12.

fisker i Tromsø, så var det vigtigt, at vedkommende blev bevidst om sin betydning for statens fremgang og velfærd.⁵

Selskaberne lagde stor vægt på at formidle oplysning til bredere kredse i befolkningen og at omsætte de patriotiske ideer til konkrete, praktiske tiltag. Medlemmerne iværksatte derfor et væld af udadrettede aktiviteter overalt i rigets provinser. De uddelte skrifter, der skulle oplyse almuen om produktive dyrkningsmetoder og nye afgrøder, de stiftede hospitaler og fattighuse, etablerede realskoler, almuebiblioteker og læsegrupper, og de udarbejdede topografiske beskrivelser og demografiske statistikker, som de publicerede i pjecer og tidsskrifter. Selskaberne var også fora for taler og debatter om samfundsmæssige forhold blandt medlemmerne. Talerne blev udgivet i trykt form, så alle kunne følge med i de synspunkter på stat, enevælde og reformer, borgerdyd, dannelse og oplysning, der herskede i selskaberne.

Selskabernes aktiviteter pegede altså i flere retninger, men deres overordnede og samlende målsætning var at fremme fædrelandets velfærd, »*det almene Bedste*«, og at udbrede en patriotisk fællesskabsfølelse i befolkningen. I selskabernes skrifter fremhævede medlemmerne kontinuerligt, at de handlede af kærlighed til fædrelandet, at stiftelsen af de patriotiske selskaber var udtryk for deres engagement i den almene velfærd, og at de følte sig forpligtet til at hjælpe medborgere og staten.

Etableringen af de patriotiske selskaber var ikke et isoleret helstatsligt fænomen. Overalt i Europa blev der stiftet patriotiske selskaber, og der er foreløbig kortlagt 233.⁶ Selskaberne i den danske stat var et led i en generel europæisk udvikling, og de fik væsentlige impulser fra patriotiske selskaber i især Det tyske Rige og Storbritannien. Hvad angår selskabernes konkrete arbejde, ideologi og sprogbrug, var der store ligheder, både mellem de helstatslige selskaber indbyrdes og i forhold til de

⁵ Eksempelvis i Det Søsterlige Velgørenhedsselskab: »*Hisset ligger en Deel af Menneskeheden i en Afkrog af Jordkloden, i den mørkeste Vankundigheds og den raaeste Vildheds tunge Lænker: aldrig Oplysningens Soel med sine blide Straaler gjenembrød det Mørke, som indhyller denne Vrage: Religionens milde Røst hørtes aldrig I dens Egne. Menneskeheden fordrer her en Mand, der med det ægte Menneskekjerlige Hjerte forener Mod og Standhaftighed til at trodse Farer og Besværligheder for at rædde sine vankundige Brødre af deres Trældom. Menneskehedens Stemme raaer lydeligt i Borgerens, i Menneskevennens Barm*«. Citatet er fra *Søsterlig Velgjørenhed*, tredje hæfte 1802, s. 46.

⁶ Richard van Dülmen: *Die Gesellschaft der Aufklärer: Zur bürgerlichen Emanzipation und aufklärerischen Kultur in Deutschland*. Frankfurt a.M. 1986, s. 152-155; Ulrich im Hof: *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*. München 1982, s. 259-263; Hans-Heinrich Müller: *Akademie und Wirtschaft im 18. Jahrhundert. Agrarökonomische Preisaufgaben und Preisschriften der Preussischen Akademie der Wissenschaft (Versuch, Tendenzen und Überblick)*. Berlin 1975, s. 277-286.

øvrige patriotiske selskaber i Europa. De havde endvidere samme organisationsstruktur og stort set enslydende statutter.⁷ Der var ikke noget formaliseret samarbejde eller nogen koordinering af selskabernes arbejde, hverken på landsplan eller i Europa som helhed; de var alle selvorganiserende og blev stiftet på lokalt initiativ. Men medlemmerne af de helstatslige selskaber refererede hyppigt til lignende selskaber i det øvrige Europa, og de lagde ikke skjul på, at de lånte med arme og ben fra hinanden, når de udarbejdede deres statutter og fastlagde deres funktioner og arbejdsområde. Stifterne hentede deres ideologiske forbilleder i udlandet og opfattede helt klart deres lokale selskab som en del af en større europæisk bevægelse.

Medlemmer og organisationsstruktur

Alle de patriotiske selskaber havde som den første eller en fremtrædende paragraf, at de var åbne foreninger, og at enhver kunne blive medlem uanset stand og rang. Det var en bestemmelse, medlemmernes selv fremhævede som vigtig, og som de helt klart var meget stolte over.

Reelt var der dog ikke frit optag. Ønskede en person at blive medlem af et selskab, skulle vedkommende enten melde sig som ansøger eller proponeres af et andet medlem. Derefter blev den pågældendes optagelse sendt til afstemning blandt selskabets øvrige medlemmer. Det fremgår af selskabernes arkivalier, at i praksis blev ingen optaget uden først at være blevet anbefalet af et andet. Dette gav selskabernes medlemssammensætning et vist enhedspræg.

Hvilke befolkningsmæssige strata tiltrak de patriotiske selskaber, og hvem blev optaget? Langt hovedparten af medlemmerne tilhørte den gruppe, der kan betegnes som borgerskabet. Termen skal imidlertid forstås i en social og geografisk bred betydning, der indbefattede geheimestatsministre og storkøbmænd, såvel som embedsmænd og handlende i rigets provinser. Medlemmerne udgjorde altså langt fra en økonomisk og erhvervmæssig homogen gruppe, de blev både rekrutteret blandt højborgerskabet og provinsborgerskabet såvel som handelsborgerskabet og dannelsesborgerskabet. Inden for selskabernes rammer optrådte medlemmerne imidlertid som en enhed, og de mente, de var

⁷ For samlede oversigter, se Peter Clark op.cit; Hans Erich Bödeker: *Medien der patriotischen Gesellschaften*. I Ernst Fischer, Wilhelm Haefs og York-Gothart Mix (udg.): *Von Almanach bis Zeitung. Ein Handbuch der Medien in Deutschland 1700-1800*. München 1999, s. 287-288; Hans Erich Bödeker: *Patriotic Societies in Germany*. Endnu ikke publiceret manuskript; Hans Hubrig: *Die patriotischen Gesellschaften des 18. Jahrhunderts*. Berlin 1957; Rudolf Vierhaus (udg.): *Deutsche patriotische und gemeinnützige Gesellschaften*. Wolfenbüttele Forschungen, bind 8, München 1980.

fælles om en række borgerlige værdier og holdninger. Det afspejlede en proces, hvor begrebet borgerskab ændrede betydning. Borgerskab var traditionelt en betegnelse for de håndværkere og handlende i rigets købstæder, der havde løst borgerskab, og som var beskyttet af formelle privilegier og lagsregler. I løbet af 1700-tallet fik ordet en bredere betydning. De tidligere formelle kriterier for at blive optaget i borgerstanden blev afløst af en række uformelle indikatorer for tilhørsforhold, såsom dannelse, uddannelse og anstændig opførsel. Borgerskab var først og fremmest blevet en social distinktion, et fællesskab baseret på samme livsstil, samme adfærdskodeks og fælles værdier, og ikke en befolkningsgruppe, der nødvendigvis havde samme erhverv eller tilhørte samme socialgruppe. Dermed blev grænserne både mere usynlige og mere flydende.

Almuen var ikke repræsenteret på medlemslisterne, og den blev heller ikke inviteret med i selskaberne eller overhovedet regnet for medlemspotentiale. Niels Blicher gjorde ganske vist et ihærdigt forsøg på at hverve medlemmer blandt den lokale almue, da han i 1810 stiftede Det randlevske Distriktsselskab for gavnlig Virksomhed, men stødte på betydelig modvilje blandt almuen. Ingen ville være medlem, de ville end ikke tage imod selskabets indbydelsesskrift, skønt de kunne få det gratis.⁸ Selskabets indsats er dog bemærkelsesværdig, fordi det var det eneste af de patriotiske selskaber, der ønskede at hverve medlemmer blandt de lavere stænder.

Der var enkelte kvindelige medlemmer i enkelte af de patriotiske selskaber. Det var dog primært kvinder fra de øvre sociale lag, der havde en vigtig funktion som »velgørinder« i de pågældende selskaber. De var fortrinsvis økonomiske bidragydere og ikke aktivt involveret i selskabernes arbejde. *Det søsterlige Velgørehedsselskab*, der blev stiftet i København i 1790, var imidlertid en markant afvigelse fra de øvrige selskaber, fordi det udelukkende optog kvinder. Det var samtidig det største patriotiske selskab overhovedet; i 1813 havde det 1445 medlemmer, der var bosiddende over hele landet. Selskabets direktører var dog mænd, og det var disse, der tegnede selskabet udadtil; de holdt talerne ved møderne og udgav dets tidsskrift *Søsterlig Velgørehed*. I de øvrige selskaber var kvinder ikke formelt udelukket, men det var underforstået, at de som udgangspunkt var for mænd.

Hvor selskaberne havde et socialt eksklusivt præg udadtil, havde de

⁸ »Desto mere er det at beklage, at nogle af Districtets Beboere – maaskee af Selvklogskab, Vrangvillighed eller Misundelse – have yttret Uvillighed og Fordom imod vort Selskab; saa at der endog vare De, der vægrede sig ved at modtage den trykte Underretning [om Selskabet], uagtet den blev Dem skiænked uden mindste Betaling«. Niels Blicher: *Udskrivt af Hoved-Protocollen for det Randlevske gavnlige Virksomheds Selskab*. Aarhus 1812, s. 3-4.

en demokratisk dannende funktion indadtil: Var en person først blevet optaget i et selskab, var vedkommende formelt ligestillet med de øvrige medlemmer.

Det var gældende for alle selskaberne, at ethvert medlem havde ret til at fremsætte forslag, frit kunne deltage i det pågældende selskabs debatter og afgive sin stemme under afstemninger.⁹ Afstemningerne var hemmelige og foregik ved ballotering. Der var ingen census for medlemmernes valgdeltagelse; hvert medlem talte med én stemme, og et forslag blev vedtaget gennem flertalsafgørelser. I alle selskaberne blev procedurer under valg og afstemninger nøje foreskrevet i statutterne, og det blev hyppigt påpeget, at snyd eller manipulation med stemmeresultatet medførte eksklusion.

I samme ånd blev et selskabs formand valgt af dets medlemmer ved flertalsafgørelser, og der var valg en gang om året. Statutterne pointerede, at formandskabet alene var et administrativt erhverv, et tillidserhverv, og at formanden stod til ansvar over for selskabets øvrige medlemmer. Især blev begrænsningerne i formandens og bestyrelsens magt og råderum nøje beskrevet, og det blev fremhævet, at de ikke måtte handle på selskabets vegne uden forudgående diskussion og afstemning blandt medlemmerne. I de fleste selskaber var formandskabet delt mellem flere personer. Eksempelvis var det i Selskabet for Borgerdyd delt mellem fire, og ud over de fire formænd var der 12 direktører. Det forenede Understøttelsesselskab havde syv formænd, Det økonomiske Velfærdselskab havde ni og 48 bestyrelsesmedlemmer. Selskaberne efterstræbte altså en så flad ledelsesstruktur, som det var praktisk muligt. De begrundede det både med, at det var hensigtsmæssigt at dele arbejdsbyrden, men også at de ville magten og ikke ønskede en stærk leder, »*at én Mands Meninger faae for megen Indflydelse.*«¹⁰

⁹ Eksempelvis i Det patriotiske Præmieselskab i Kalundborg; »*Hvert Medlem, saasnart det har erlagt sit Indskud, har og Frihed til, at gjøre nyttige Forslag. Dog bør alle Forslage skee skriftligen til Selskabets Forstander og Casserer saa betids, førend et af Selskabets Qvartal-Møder, at de forinden kunne lade slike Forslage cirkulere imellem Selskabets Medlemmer til enhvers Betænkning, og i det paafølgende Qvartal-Møde fremlægge samme med deres skriftlige Tanker derover til Selskabets endelige Beslutning.*«. *Love for det Patriotiske Præmie-Selskab i Callundborg. Udgivne af Selskabet.* København 1793, §4, s. 6-7. Ligeledes i Næstved: »*Alle Medlemmer har Ret, naar dem behager, at møde i Selskabets Forsamlinger, gjøre der Forslag, raadslaae, og give Stemme om de Ting, som af handles.*«. *Nestveds patriotiske Selskabs Love.* Sorø 1781, §5. I Selskabet for Efterslægten: »*Ethvert Medlem, af hvad Classe i Selskabet og af hvad Stand og Vilkaar end være kan, har den upaatvivlelige Ret og den fuldkomneste Frihed til at sige sin Meening om en Ting, og skal høres; dog bør han tale med Beskedenhed, og lydeligen fra sit Sæde, som han ei bør forlade; ei heller falde nogen i Ordene, for alt hvilket den første Directeur strax mulcterer den Feilende.*«. jf. *Love som Selskabet for Efterslægten har antaget.* København 1785, §58, s. 30.

¹⁰ Citatet stammer fra *Love som Selskabet for Efterslægten har antaget.* København 1785, §93-118, s. 42-50.

Åbenhed i selskabernes ledelse og administration var et andet centralt element. Alle selskaberne havde love, der pointerede, at ethvert medlem skulle have adgang til at efterse selskabets regnskaber og protokoller, og at direktionen under møderne skulle referere alt, hvad der var passeret siden sidste møde.¹¹ De fleste selskaber udgav derfor pamfletter og tidsskrifter, med oplysninger om selskabets økonomi, medlemstal og øvrige arbejde. Der var god ræson i dette; medlemmerne betalte kontingent og havde derfor et berettiget krav om at vide, hvorledes dette blev brugt. Men det var også ideologisk begrundet; selskabernes administration og forvaltning skulle være åben for offentligheden.

Medlemmerne tillagde selskabernes demokratiske organisationsstruktur stor betydning. Et eksempel på dette er en disput i Selskabet for Borgerdyd. Her blev ledelsen i en række debatindlæg kritiseret for den måde, den havde fået selskabets love vedtaget på. Der havde ganske vist været en afstemning, men fremgangsmåden havde været for hurtig; lovforslagene var blevet oplæst, og så var man straks efter gået over til at stemme om dem. Medlemmerne havde, hævdede kritikerne, hverken haft tid nok til at diskutere lovforslagene eller overveje deres fordele og ulemper.¹² Netop pointeringen af, at det ikke alene var vigtigt at vedtage forslag gennem afstemninger og flertalsafgørelser, men at der også skulle være tid til at diskutere og gennemtænke dem, afspejler, at selskaberne var fora, hvor medlemmerne opøvede en demokratisk discussionsform og praksis. Fremgangsmåden i Selskabet for Borgerdyd fik da også den konsekvens, at flere medlemmer meldte sig ud af selskabet og kort efter stiftede Selskabet for Efterslægten. Udbrydergruppen indførte en paragraf i det nye selskabs statutter, ifølge hvilken et forslag ikke måtte sendes til afstemning under samme møde, som det var blevet foreslået, men først på det næstkommende. Der skulle dermed gå en uge imellem lovforslag og afstemning. Da statutterne skulle vedtages,

¹¹ *Plan og Indretning som for det Kiøbenhanske Præmie- og Understøttelses-Selskab for troe Tiendestetyender er antagen*. København den 28. december 1786, §22; *Fundation for det forenede Understøttelses-Selskab stiftet den 4de Julii 1788*. København 1788, 4. kapitel, §5-8, s. 27-28 og 5. kapitel, §4 stk. a-d, s. 31-32 og §8, s. 34; *Love for det søsterlige Velgjørenheds-Selskab. Stiftet paa hende kongelige høihed Kronprindsesse Marie Sophie Fridericas Formælings-Dag, den 31 Juli 1790*, s. 28, §49; *Samlinger udgivne af det bornholmske Selskab for Efterslægten*. hæfte 1, s. XXI, §13 og 15. København 1806, det blev uddybet i selskabets love af 1810, jf. *Samlinger udgivne af det bornholmske Selskab for Efterslægten*. hæfte 3, s. 307-311, §4 og §8-§11. København 1810. I det økonomiske Velfærdsselskab lå selskabets protokol åben på bordet i mødelokalet under de ugentlige samlinger. *Love for Det oeconomiske Velfærds-selskab*. København 1801, tredje kapitel, §2, s. 22.

¹² Kritikken er fremsat i: *Adskilligt i Anledning af Selskabet for Borgerdyd, tilligemed et Par forfløine Ord til Een og Anden*. København 1786. Udgiver ikke oplyst.

blev lovkommissionens forslag trykt og distribueret blandt medlemmerne, der senest en måned efter kunne fremsætte kommentarer eller modsigelser. Først derefter blev der afholdt afstemning.¹³ Fremover skulle medlemmerne senest otte dage inden afholdelse af et kvartalsmøde informeres om, hvad der skulle foregå og stemmes om på mødet.

På selskabernes medlemslister stod alle medlemmer anført i alfabetisk rækkefølge. De var ikke prioriteret efter rang, som der ellers var tradition for. Ved at lancere sideordnede medlemslister repræsenterede de patriotiske selskaber et klart brud med datidens hierarkiske normer og politiske praksisformer. Når geheimestatsminister Moltke var sideordnet med brygger Mauritsen og sognepræst Mortensen, så eksponerede selskaberne implicit et krav om nye kriterier for den samfundsmæssige orden, en orden hvor den enkeltes borgerdyd og handlinger for fædrelandet blev sat over fødsel, rang og titel. I selskaberne fulgte man heller ikke tidens regler for titulatur. Alle blev tiltalt som patrioter, og der blev dermed sendt et vigtigt signal om, at inden for selskabernes rammer var alle medlemmerne ligestillede og jævnbyrdige.

Selv om selskabernes navne hyppigt henviste til en lokal forankring, var der ikke en lokal afgrænsning af deres medlemskreds. I flere af selskaberne var andelen af medlemmer, der boede mere end en dagsrejse væk, forholdsvist høj: i Det patriotiske Præmieselskab i Kalundborg boede 25% af medlemmerne i 1799 i København og 31% i det øvrige Danmark. 44% boede i Kalundborg by og nærområde. I Næstveds patriotiske Selskab boede 55% af medlemmerne i 1789 i hovedstaden, 14% i andre regioner i Danmark, 3% i Slesvig eller Holsten og kun 16% i Næstved by eller nærliggende landsbyer. Billedet er det samme i de øvrige selskaber, eksempelvis havde Det bornholmske Selskab for Efterslægten medlemmer i Norge, og Landhusholdningsselskabets medlemmer var bosiddende i både Danmark, Norge, Island, Grønland og de Dansk Vestindiske Øer

Hvorfor meldte de udenbys medlemmer sig ind i et lokalt selskab? De havde ikke mulighed for at deltage i selskabernes møder og har næppe kendt mere end et fåtal af de øvrige medlemmer. De kan have haft en oprindelig tilknytning til de pågældende byer, men almindelig hjemstavnsnostalgi har næppe været et afgørende motiv. En motiverende faktor har utvivlsomt været signalværdien i at være medlem af et patriotisk selskab, fordi man derved viste sit filantropiske sindelag. Jeg mener dog også, at det høje antal ikke-residerende medlemmer bør ses som udtryk

¹³ [Selskabets Lovkommission]: *Forslag til Love for Efterslægtsselskabet fra Dets Lovkommission*. København 1793, s. 2.

for, at der var begyndt at vokse en ny type fællesskaber frem, og at de afspejlede mere grundlæggende forandringer i datidens samfund. Jeg skal forklare hvorfor:

Det var karakteristisk for fællesskaber i før-moderne samfund, at de var stedbundne – dvs. beroede på samtidig tilstedeværelse – og at individets primære relationer var familie og naboer. I tidlig-moderne samfund opstod der en højere grad af erhvervsmæssig mobilitet blandt middelklassen, og kommunikationsformer, der gjorde interaktion uafhængig af tid og rum, blev mere udbredt.¹⁴ De patriotiske selskaber var et signifikant udtryk for, at de fællesskabsformer, der kendetegnede før-moderne samfund, var i opbrud blandt nogle befolkningsgrupper. Selskaberne inkorporerede i stedet en integrationskultur, som er karakteristisk for moderne samfund, idet de var trans-lokale og sigtede på at indflette udefrakommende. I selskabernes regi kunne medlemmerne knytte forbindelser på tværs af de traditionelle samfundsstrukturer, hvilket åbnede for etableringen af nye former for fællesskaber i samfundet.

I moderne samfund er individet i højere grad konfronteret med selv at skulle vælge erhverv, værdier, livsmønstre og omgangskreds. Denne autarkiske livsform gør det mere påtrængende at knytte forbindelser til personer, der har samme holdninger eller er i samme livssituation, som man selv er i. Her har foreninger en vigtig funktion, fordi de grundlæggende er holdningsfællesskaber, i modsætning til de traditionelle samfunds familie- og nabofællesskaber. Selv om ikke alle medlemmerne af de patriotiske selskaber kendte hinanden, så havde de en klar bevidsthed om, at de var ligesindede og knyttet sammen af et meningsfællesskab, der var løftet ud af en lokal kontekst. Selskabernes opkomst og det forhold, at deres medlemmer var spredt over undertiden store geografiske afstande, afspejler en proces, hvor individet i højere grad havde mulighed for at vælge sit holdningsmæssige tilhørsforhold, og dermed en begyndende moderniseringsproces.¹⁵

¹⁴ 1770-1772 og 1784-1799 var der en markant stigning i antallet af publikationer i helstaten, eftersom trykkefrihedsreglerne var forholdsvis lempelige. Helstaten var imidlertid også en del af en bølge, idet der generelt var højkonjunktur i bog- og tidsskriftproduktion i Nordeuropa i 1700-tallets anden halvdel.

¹⁵ Ernst Manheim: *Aufklärung und öffentliche Meinung. Studien zur Soziologie der Öffentlichkeit im 18. Jahrhundert*. 1933/1979, s. 20-22; Anthony Giddens: *Modernitetens konsekvenser*, København 2002, s. 89-98; Friedrich H. Tenbruck: *Die kulturellen Grundlagen der Gesellschaft. Der Fall der Moderne*. Wiesbaden 1989, s. 215-226; H-Jörg Siewert: *Zur Thematisierung des Vereinswesens in der deutschen Soziologie*. I Otto Dann: *Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft in Deutschland. Historische Zeitschrift*. Beihefte 9. München 1984, s. 154-156.

Patriotisme: en begrebsudredning

Hvad var patriotisme? Hvordan blev begrebet brugt af medlemmerne, og hvordan fremlagde og forklarede de det for en større offentlighed? Patriotisme var først og fremmest en bred betegnelse med flere konnotationer, men jeg har udsondret tre overordnede betydninger: en økonomisk, en dannelsesmæssig og en borgerretslig.

I økonomisk henseende blev det betegnet som patriotisme at beskytte det indenlandske erhvervsliv ved at mindske importen. I tidsskrifter og pamfletter agiterede medlemmerne for, at staten skulle opretholde de høje toldafgifter, og at indbyggerne måtte udvise økonomisk ansvarlighed ved fortrinsvis at købe indenlandsk producerede varer, leve nøjsomt og være flittige og stræbsomme på vegne af fædrelandet. Selskaberne sigtede endvidere på at forøge produktiviteten inden for alle erhvervsgrene. Målsætningen var, at staten i videst mulig omfang blev selvforsynende. Patrioterne ville berede vejen for økonomisk vækst i staten, og dét på alle områder og helt ned til mindste detalje. Det blev således karakteriseret som patriotisk at dyrke hør, hamp og kartofler, væve linned, opstille bistader, fremstille sæbe af fisk, brød af benmel, tage huden af døde dyr, fremstille ligkister af halm, bruge tørvekul som brændsel og meget andet. Intet blev regnet for at være for stort eller for småt i forhold til den overordnede bestræbelse på at fremme landets økonomiske udvikling.

Medlemmerne bekendte sig ikke til nogen egentlig økonomisk teori, men man kan spore elementer af forskellige inspirationskilder i deres skrifter og deres arbejde. Først og fremmest var deres protektionistiske forståelse af rigets placering i den internationale vareudveksling helt i tråd med traditionel merkantilistisk politik. Selskaberne arbejdede ud fra den basale grundholdning, at det var muligt at generere økonomisk vækst ved at være sparsommelig og minimere forbruget. Det var en defensiv økonomisk politik, der havde rod i den præindustrielle opfattelse, at mængden af goder i verden var konstant og økonomier relativt statiske. Medlemmerne forfægtede imidlertid også ideer, der viser, at de var inspireret af begyndende liberalisme. De var modstandere af, at erhvervslivet modtog statslige subsidier, og mente, at det udviklede sig bedst på liberale vilkår. De argumenterede videre for, at mobiliseringen af entreprenante kræfter i den brede befolkning var en forudsætning for økonomisk vækst. Opfattelsen af, at økonomi kunne være ekspansiv og kumulativ, var begyndt at vinde fodfæste, hvilket også ses i medlemmernes konstante brug af ord som opfindelser, fremskridt, forbedringer og forandringer. Endelig var medlemmerne inspireret af den kame-

realistiske tænkning, ifølge hvilken staten ikke skulle blande sig direkte i det økonomiske liv, men skabe de nødvendige *forudsætninger* for et dynamisk erhvervsliv ved at sørge for at arbejdsstyrken var både talrig og sund, og at hele befolkningen fik grundlæggende uddannelse.

Det blev for det andet betegnet som patriotisme at oplyse og uddanne den brede befolkning. Udgangspunktet i selskabernes oplysningsdebatter var, at bonden var dum, dorsk og vrangvillig. Det er en hård dom, og patrioterne holdt sig bestemt ikke tilbage i deres beskrivelser af almuens trøstesløse vankundighed. De spurgte imidlertid også til, hvorfor bonden skulle være anderledes? Deres kritik var først og fremmest rettet imod de eksisterende samfundsstrukturer, som de hævdede fratog befolkningen et incitament til at stræbe. De mente, at almuens bevidsthed kunne dannes med de rette anvisninger, og at denne befolkningsgruppe ville blive oplyst og flittig, såfremt dens vilkår blev ændret. Det var en temporalitet, der skabte en dynamik i tiden; det gjaldt om at mobilisere midlerne og tilvejebringe de fornødne ressourcer. Det var her, de patriotiske selskaber satte ind. De påtog sig ansvaret for at oplyse de uoplyste ved at etablere almueskoler og almuebiblioteker, afholde læsekredse og distribuere oplysende og moralsk opbyggelige skrifter blandt bondestanden.

Bestræbelserne havde en klar utilitaristisk dimension. Patrioterne betragtede bondestanden som en uudnyttet kilde til økonomisk vækst og anså bedre uddannelse af denne befolkningsgruppe for en nødvendig forudsætning for at virkeliggøre dens potentiale. De argumenterede endvidere for, at oplysning forebyggede social uro og oprør, eftersom oplyste borgere ville have bedre forståelse for, hvorfor det var nødvendigt at overholde landets love. Kort formuleret: oplyste borgere ville både være flittige og lovlydige borgere.

Det er imidlertid forenklet at reducere selskabernes oplysningsbestræbelser til alene at handle om at øge befolkningens nytteværdi. Oplysningsarbejdet udsprang også af en social indignation. I patrioternes begrebsverden var det modsatte af oplysning ikke alene uvidenhed, det var også kynisme; indbyggerne skulle oplyses, fordi man mente, at oplysning gjorde mennesker milde og udviklede deres empati og sociale medfølelse, hvorimod dumhed og uvidenhed genererede kynisme og vold. Medlemmerne anså det for uværdigt for et menneske ikke at være i stand til at tilegne sig boglig viden og mente, det var en ret for ethvert menneske at lære at læse og skrive og selv at kunne vælge, hvilke bøger man ville læse. Et styre, som fastholdt sin befolkning i uvidenhed, karakteriserede de som despoti.

Den tredje forståelse af begrebet patriotisme var en sammenkædning

med borgerlige rettigheder. Det var et stående credo blandt den borgerlige offentlighed over hele Europa, at patriotisme kun kunne vinde udbredelse i en stat, såfremt indbyggerne kunne tænke, tale og skrive frit.¹⁶ Det bagvedliggende rationale var, at borgeren ikke ville føle sig ansvarlig over for samfundet og være loyal over for fædrelandet, medmindre hans grundlæggende, naturlige rettigheder som menneske blev respekteret. Patriotisme blev betragtet som neksus til borgerlig frihed, i.e. som to begreber, der gensidigt betingede hinanden.

Det primære krav blandt medlemmerne af de patriotiske selskaber i helstaten var ytringsfrihed, fri bevægelighed, ejendomsret og en forudsigelig – i modsætning til vilkårlig – retsudøvelse. De fastholdt, at det var en menneskeret for ethvert individ at have en sfære, der var ukrænkelig og beskyttet mod staten. På disse områder lå de tæt på John Lockes naturretslige teorier. Medlemmerne havde imidlertid en anden opfattelse af, hvilket omfang staten skulle have, og hvilke ansvarsområder staten skulle påtage sig. Locke argumenterede for, at statens magtområde skulle være så begrænset som overhovedet muligt. Dens primære opgave var at opretholde lov og orden, så indbyggerne fik de bedste muligheder for at efterstræbe egne mål og ønsker. I helstaten var den dominerende holdning imidlertid, at staten aktivt burde bestræbe sig på at forbedre indbyggernes velfærd. Uddannelse og sundhedspleje blev regnet for at være menneskerettigheder, og dette skulle tilvejebringes gennem en udvidelse af statens velfærdsinstitutioner. De patriotiske selskaber arbejdede aktivt for at udbygge sundheds- og uddannelsesinstitutionerne på lokalt niveau, men medlemmerne argumenterede samtidig for, at reformerne overordnet skulle organiseres i statsligt regi, og at det var statens ansvar at tage vare på indbyggernes basale velfærd.

Medlemmerne forfægtede dermed en borgerretstænkning, som både indebar at staten skulle styrkes, og at rammerne for dens magtudøvelse blev inddæmmet. De ønskede altså både mere stat og mindre stat. Deres forståelse af menneskets borgerlige rettigheder indbefattede både statens beskyttelse *af* individet og individets beskyttelse *mod* staten. Mennesket havde rettigheder, der både gik *forud* for staten og som samtidig forudsatte en stat med et udbygget netværk af velfærds- og forsorgsinstitutioner. Altså en politistat, som det hed i datidens sprogbrug.

¹⁶ Christoph Prignitz: *Vaterlandsliebe und Freiheit. Deutscher Patriotismus von 1750 bis 1850*. Wiesbaden 1981, s. 4-5, 23.

Lighed

I forlængelse af denne borgerretstænkning hævdede medlemmerne, at alle indbyggere i staten skulle behandles som borgere; som personer, der havde krav på borgerlige rettigheder. Borgerlige rettigheder var imidlertid ikke alene et krav til staten, medborgerskab forpligtede også indbyggerne. Selskabernes fælles og samlende målsætning var, at de ville udbrede en statsborgerlig bevidsthed i befolkningen, og de foreskrev derfor, hvordan man blev en god borger og en god patriot. I patrioternes optik forpligtede medborgerskab til engagement og entusiasme, og patriotisme blev kontrasteret med apati og egoisme. Den patriotiske borger skulle først og fremmest være engageret i samfundets fremgang og velfærd og afrette sine handlinger efter, hvad der var til gavn for helheden; at »*anvende sine opdyrkede Evner til Medborgeres, det er, til Statens Nytte.*«¹⁷ Patriotisme var altså en nødvendig aktivitet, man kunne ikke være passiv. Kærlighed til fædrelandet blev ikke opfattet som en følelse, der var medfødt, men en samfundsmæssig indstilling, der kunne læres, og som beroede på individets opdragelse og dannelse. Patriotisme var dermed normativ, fordrende og mobiliserede både over for det enkelte individ og i forhold til statsmagten.

At gøre sit bedste for fædrelandet betød ikke, at alle skulle gøre det samme, men at enhver skulle gøre det bedste, man formåede inden for den stand, man nu engang var født ind i. Af samme grund skulle de forskellige statusgrupper i befolkningen oplyses på forskellig måde. Patrioterne skelnede i den forbindelse mellem oplysning af subjektet som menneske og oplysning af subjektet som borger.

Oplysning af subjektet som menneske handlede om at danne mennesket til menneske. Det blev forstået som en individuel proces, hvor mennesket lærte at bruge sin fornuft, overvinde fordomme, vaner og overtro og frigøre sig fra politiske og kirkelige autoriteter. Oplysning var derfor heller ikke oplysning om en bestemt sandhed eller holdning, men at gøre mennesket i stand til at tænke selvstændigt og selv ræsonnere sig frem til personlige holdninger og værdier. I dette ligger implicit, at sandheden ikke er en objektiv størrelse, der foreligger klar og parat til at blive forstået, men derimod en individuel erkendelsesproces: Den sandhed, der gælder for mig, gælder ikke nødvendigvis for dig, og den sandhed der gælder for mig nu og her, er ikke nødvendigvis min sandhed om 10, 20 eller 50 år. Dette var oplysningstidens dannelsesideal, og det indgår i den epoke, der betegnes som moderniteten; det enkelte subjekt opfattedes som autoritativt, som udgangspunkt for

¹⁷ *Borgervennen*, nr. 52, København 1798, s. 412-13.

sandhed og erkendelse. Målet var ikke udenadslære, men at den enkelte lærte at forholde sig kritisk til hævdundne sandheder. I patrioternes optik var menneskets dannelse til menneske således almen, universel og standsløs; den skulle være ens for alle individer.

Subjektets dannelse til at være borger handlede derimod om at oplyse den enkelte om, hvorledes vedkommende konkret indgik i staten som nyttig medborger og bidrog til at skabe fremgang og udvikling for fædrelandet. Hvor subjektets oplysning som menneske skulle være ens for alle indbyggere i staten, så skulle dets oplysning som borger differentieres efter det erhverv og den sociale status, det var født ind i. Her skulle indbyggerne ikke have samme indsigter og færdigheder, og almuebørn skulle ikke have samme uddannelse som borgerskabets børn. Det var en oplysning, der tilstræbte at bevare, ikke nedbryde de sociale skel; børn af fiskere skulle oplyses på en måde, så de i fremtiden blev dygtige fiskere, børn af håndværkere til at blive dygtige håndværkere, præstesønner til dygtige præster osv. Alle indbyggere skulle behandles lige for loven, men social lighed var bestemt ikke medlemmernes målsætning. Almuen skulle have et socialt og økonomisk løft inden for dens stand, men ikke ud af dens stand, og selskaberne tog klart afstand fra social mobilitet på tværs af stand og erhverv. Medlemmerne advarede kontinuerligt imod dette, og de påpegede, at sociale mønsterbrydere var et resultat af manglende oplysning. Patrioterne var ikke imod cirkulation inden for hver erhvervsgren, eksempelvis at en fæstebonde blev selvejerbonde, men han skulle ikke være andet end bonde.¹⁸

Det var en samfundsforståelse, der havde rod i den lutherske husstandslære, ifølge hvilken individet havde sin faste plads i husstanden og parallelt hertil hver stand og erhvervsgruppe i staten. De patriotiske selskaber fastholdt denne sociale orden, fordi de frygtede, at for meget oplysning blandt de lavere stænder ville skabe grobund for samfundsmæssigt kaos. Otto Grundtvig, der var provst på Falster, stillede således i en tale i *Det Lolland-Falsterske Selskab til Oplysningens og Industriens Frem-*

¹⁸ Denne samfundsforståelse blev bl.a. fremlagt i: Ankündigung eines Lehrbuchs für die Kinder des Bürgers, des Landmanns und des Seemanns. *Schleswig-holsteinische Provinzialberichte* 1788, andet bind, s. 102-112 [forfatter ikke oplyst]; Bendix Prahl: Spørgsmaalet: Hvilke ere de meest hensigtsmæssige Midler til at forædle de Norske Kjøbstæders Almue-Ungdom, taget i Overveielse, men fundet over Kræfterne til Fuldstændigen at besvares. *Historisk-Philosophiske Samlinger*. Femte del, første bind, Christiania 1813, s. 5-138. For en prægnant samtidshistorisk redegørelse, se Moses Mendelssohn: Ueber die Frage: was heisst aufklären? Trykt i Norbert Hinske (udg.): *Was ist Aufklärung? Beiträge aus der Berlinischen Monatsschrift*. Darmstadt 1973. Trykt første gang i *Berlinische Monatsschrift*, 1784. Se endvidere Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*. Odense 1995, s. 87, 100, 128-130, 178-179 og 184.

me det spørgsmål, om de befolkningsgrupper, der beskæftigede sig ved manuelt arbejde, kunne blive *for* oplyste? Om de derved ville blive indbildske, foragte deres egen stand og kræve mere boglig uddannelse end de havde brug for? Otto Grundtvig afviste, at det ville gå så vidt, men han argumenterede samtidig for, at de lavere stænder ikke skulle have mere lærdom, end det var nødvendigt for dem i den stand, de tilhørte: »*Han [bonden] skal ikke opdrages over sin Stand, men til sin Stand. Han maae ej gaae saavidt, at han skal kiædes ved sin Dont, gribe Bogen for Ploven, eller Pennen for Øxen, ikke saavidt, at han skal fristes til at vorde opblæst af indbildt Viisdom, og foragte legemligt Arbeide som en ringe haandtering. Nej. Den Oplysning synes at være Almuens Mand gavnlignst, der leder ham til at kiende sit Værd som Menneske, sin bestemmelse som Borger i Samfundet.*«¹⁹ Som citatet siger, så skulle almuen oplyses om sine grundlæggende rettigheder som menneske, men ikke undervises med henblik på at opnå et andet erhverv eller status. Der var i selskaberne bred enighed om dette synspunkt; oplysning af den brede befolkning havde ikke til formål at nedbryde stand eller sociale klasser, men tværtimod at bevare dem. Undervisningen skulle således differentieres, så almuen blev uddannet i overensstemmelse med deres forudbestemte erhverv og status, på den måde forebyggede man bedst social mobilitet i denne del af befolkningen.

Det er paradoksalt, at de patriotiske selskaber så ivrigt forfægtede dette standpunkt, taget i betragtning at de var fora for det hastigt voksende borgerskab. Medlemmerne fastholdt altså, at den relativt statiske samfundsindretning skulle gælde for de lavere befolkningsgrupper, samtidig med at de selv avancerede i løbet af 1-2 generationer.

Reformer

Selv om almuen ikke blev inviteret med i de patriotiske selskaber, havde den alligevel en meget central plads, fordi den var målgruppe for selskabernes udadrettede aktiviteter.

Patrioternes primære økonomiske kalkule var at bygge væksten op nedefra ved at mobilisere entreprenante kræfter i den brede befolkning. Dette gjorde de ved at iværksatte en række erhvervsinitiativer. Et eksempel er *Det patriotiske Præmieselskab i Kalundborg*, der i 1794 købte en båd med tilhørende garn og redskaber og ansatte en fisker, Peder Johnsen. Det var fiskerens opgave at sejle folk fra byen ud i fjorden, fordi de der kunne fange flere fisk end ved det udbredte strand-

¹⁹ Otto Grundtvig: *Tale, holden den 6. oct. 1813 i det Lolland-Falsterske Selskab til Oplysningens og Industriens Fremme*. København 1814, s. 9-10.

fiskeri. For dette modtog han 2/3 af indtjeningen ved salget af fiskene, og selskabet betalte desuden en del af hans husleje. Peder Johnsen skulle omhyggeligt skrive ned, hvor mange fisk han fangede og solgte og overdrage indtægten til selskabet. På trods af, at selskabet skød forholdsvis mange penge i foretagendet og brugte megen energi på at få det i gang, viste det sig at være svært at gennemføre. Der var ingen fra byen, der ville med ud at fiske fra kutteren, og Peder Johnsens fiskeri gav ikke nogen indtjening af betydning; det første år var udgifterne til materialer og løn fire gange højere end indtægterne, og i 1799 var udgifterne over tre gange højere end indtægterne. I 1800 er der i regnskaberne noteret, at fiskeriet ikke gav nogen indtægt overhovedet. Peder Johnsen havde til selskabet oplyst, at han ikke havde fanget nogen fisk, men selskabet havde kraftigt på fornemmelsen, at han solgte fangsten et andet sted og selv høstede hele gevinsten. Det var en mistanke, der blev bestyrket, da fiskeren meddelte, at eftersom han ikke havde fanget nogen fisk, behøvede selskabet ikke at udbetale ham nogen løn. I 1803 opgav selskabet helt at drive fiskeri på havet og solgte båden.²⁰

En anden og mere udbredt metode til at implementere erhvervsreformer var spindeskoler. En ivrig fortæller for spindeskoler i Danmark var den hovedrige storkøbmand Niels Ryberg (1725-1804). Han købte et gods i Køng mellem Næstved og Vordingborg på Sydsjælland i 1778 og etablerede en spindeskole i den nærliggende landsby. Kort efter tog han initiativ til at stifte Næstveds patriotiske Selskab med henblik på at udvikle en regional tekstilindustri. I løbet af 1780'erne etablerede selskabet 13 spindeskoler i købstæder og landsbyer på Midt- og Sydsjælland, og arbejdskraften var fortrinsvis børn i alderen 4-13 år. Selskabets forbilleder var industriskolebevægelsen i Göttingen og The Society for Promoting Christian Knowledge, der etablerede flere tusinde læseskoler og industriskoler i Storbritannien.

På skolerne skulle børnene ikke alene lære at spinde. Opdragelse af børnene til at være arbejdsomme var også et helt centralt element. Medlemmerne var af den opfattelse, at når børn i en tidlig alder lærte at bestille noget, ville de ikke ligge staten til byrde senere i livet. Flittige og artige børn blev således belønnet med præmier, så de kunne lære, at det betalte sig at være flittig. En anden metode var viser, som børnene skulle synge, mens de spandt. Spindeviserne var opbyggelige sange, hvor teksterne i fornøjet tone fortalte om glæden ved at arbejde og det

²⁰ Kalundborg rådstuearkiv. Det patriotiske Præmieselskab i Kalundborg. Selskabets regnskabsprotokol og bilag 39, 95 og 106. LAK

sunde i at bestille noget, ligesom de udtrykte undren over, at der var nogen, der ikke ville spinde. Alle viserne var skrevet i jeg-form, så spinnerne kunne identificere sig med det, de sang.²¹ Spindeskolerne blev således betragtet som en social investering, hvor det forventede fremtidige udbytte ville blive arbejdsomme og stræbsomme borgere.

De midt- og sydsjællandske spindeskoler kom imidlertid aldrig rigtig i drift. En af årsagerne var mangel på hør, selvom selskabet gjorde en stor indsats for at få bondestanden til at så hør på markerne. Lokalbefolkningens modvilje mod at arbejde på spindeskolerne var dog den største hindring for skolernes succes. Fra alle skoleinspektører lød der klager over, at børnenes fremmøde var for ustabil, og at forældrene generelt udviste modvilje mod at sende deres børn i spindeskolerne; nogle dage kom der kun 2-4 børn, og de arbejdede kun i et par timer. Spindeskolerne ophørte derfor efterhånden, og i 1808 opgav selskabet helt ideen.²²

De patriotiske selskaber havde utallige oplevelser som de her nævnte eksempler: De søsatte en mængde initiativer, men stort set alt, hvad de rørte ved, mislykkedes, som oftest fordi lokalbefolkningen enten ikke mødte op eller ikke handlede, som den havde fået besked på. Selskabernes bestræbelser vandt generelt ringe gehør blandt almuen, og medlemmerne udtrykte hyppigt deres frustrationer over, at almuen ikke vidste, hvad der var til dens eget bedste.

Almuens dovenskab og modvilje mod forandringer blev af patrioterne betragtet som den væsentligste hindring for gennemførelsen af reformer. Den almuelitteratur, selskaberne udgav, oplyste således om det gode i at være flittig og stræbsom og anvende tiden nyttigt. Alle selskaberne belønnede de duelige med præmier, og præmierne blev betragtet som et velegnet pædagogisk middel til at anspore almuen til at gøre en ekstra indsats. Økonomisk vækst blev ikke alene betragtet som et spørgsmål om at introducere ny teknologi og driftsformer, men vigtigst af alt, om at skabe en industriøs kultur blandt de lavere lag i befolkningen. Det fremgår da også af selskabernes præmieuddelinger, at tildelte præmier som oftest blev motiveret med modtagerens *indstilling* til det at arbejde. Der blev lagt størst vægt på, at vedkommende generelt udviste flid og vindskibelighed og førte et anstændigt levned, mens kvaliteten af det fremstillede produkt havde sekundær betydning.

²¹ H.C. Bunkeflod: *Forsøg til Viser for Spindeskolerne*. København 1783.

²² Spindeskolernes inspektører indberettede flere årsager til skolernes ophør til selskabets formand, Johan Rudolph Bielke. Årsagerne kan sammenfattes som følger; mangel på hør, mangel på penge, mangel på mennesker, mangel på flid og mangel på oplysning. Brevene er opbevaret i selskabets arkiv, Næstved byfogedarkiv, afdeling O. LAK.

Reformerne handlede dermed ikke om at styre almuens adfærd gennem tvang og straf, men om at internalisere en ny arbejdssetos. Det enkelte individ skulle *selv* føle en indre tilskyndelse til at være flittig og tilegne sig en adfærd, der var præget af disciplin og selvbeherskelse. Dermed var selskaberne et kondensationspunkt for det, som Norbert Elias har beskrevet som en civilisationsproces, og deres bestræbelser er en demonstration af Max Webers tese om, at kapitalisme i lige så høj grad er et kulturelt og socialpsykologisk begreb, som det er akkumulering af kroner og øre.²³ Eller for at sige det på en anden måde: individet skulle ikke blot være flittig, det skulle også *ville* være flittig.

Reformernes gennemførelse var vanskeliggjort af, at der fra begge sider manglede forståelse for den modsatte parts rationaler. Det er alligevel min vurdering, at selskaberne – set i et længere tidsperspektiv – havde en væsentlig kulturel indflydelse, først og fremmest fordi de eksponerede den opfattelse, at forandring er godt, dvs. at det er godt at gøre tingene på en anden måde, end man plejer, og at tradition og vaner ikke i sig selv skulle være argument for at tænke og handle på en bestemt måde.

Borgerskabets ansvar

Eftersom det var selskabernes primære målsætning at udbrede kærlighed til fædrelandet, må det næste spørgsmål blive: Hvad var fædrelandet? Var det den multikulturelle helstat eller det land eller den region, hvor selskaberne havde hjemsted?

Medlemmerne betragtede i altovervejende grad fædrelandet som værende synonymt med staten. De opfattede deres land eller region – henholdsvis Danmark, Norge, Slesvig og Holsten, som områder med en særegen historie, kultur og natur, men ikke som områder, der havde forrang frem for Helstaten. Det afgørende i denne sammenhæng er imidlertid, at statslig enhed og kulturel mangfoldighed ikke blev betragtet som uforenelige begreber. Først i de selskaber, der blev stiftet i slutningen af perioden, kan man se konturerne af en national bevidsthed. Det var i henholdsvis *Selskabet for Norges Vel*, der blev stiftet i 1809, og *Die schleswig-holsteinische patriotische Gesellschaft*, der blev reetableret i 1812. Især i det norske selskab blev der udtrykt markant utilfredshed med, at regeringen ikke ville tilstå landet et norsk universitet, en norsk bank og

²³ Norbert Elias: *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Frankfurt 1997; Max Weber: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Berlin 1996.

selvstændige forvaltningsorganer, og det blev understreget, at riget bestod af en sammenslutning af selvstændige lande.

I hovedsagen forstod medlemmerne dog patriotisme som et universelt værdikompleks, og de hævdede at forfægte værdier, der angik mennesket *som sådan* – hinsides nationalitet, religion og status. Det betød ikke, at medlemmerne ikke havde fjendebilleder, dem var der masser af, men de var ikke baseret på nationale stereotyper. Medlemmerne rettede først og fremmest kritik mod arveadelen. De havde for så vidt ikke noget imod, at nogen blev adlet, men de kritiserede, at adelige havde prærogativer, og især at adelskab var arveligt, fordi nogen dermed fik en status, de ikke havde slidt for. De patriotiske selskaber var frontløbere i et opgør med en samfundsindretning, hvor rang og fødsel gav privilegier og anseelse. I modsætning til de ekstrinsiske prestigebegreber, der var karakteristisk for standssamfundet, forfægtede patrioterne meritokratiske værdier, »den legitimerende *Duelighed*«, ifølge hvilke den enkelte borgers uddannelse og evner gav adgang til høje embeder.²⁴

Borgerskabets magtkritik formede sig i høj grad også som en kulturkamp: I selskabernes skrifter blev adelens livsstil beskrevet som overfladisk, løssluppen og pretiøs, en verden af baller, koncerter og komedier, og præget af manglende engagement i samfundsmæssige problemer. Over for adelens forstillelse og dekadence stillede det patriotiske borgerskab dets egen anstændighed, dannelse, disciplin, retskaffenhed og ikke mindst dets borgerdyd. I medlemmernes fremstilling levede adelen i pragt og luksus, afsondret fra omverdenen på slotte og godser, hvorimod de selv – som gode patrioter – aktivt engagerede sig i fædrelandets ve og vel. I borgerskabets optik var arbejde ikke deklasserende. Den gode patriot den nøjsomme borger, der aldrig – *aldrig* – spildte tiden på unyttig slendrian, og som ved hver eneste handling, morgen, middag og aften, dag ud og dag ind spurgte sig selv: Er dette til gavn for fædrelandet?

Patrioterne skabte dermed et fortegnet billede af andre samfundsgrupper og modstillede sig socialt nedad med almuens dovenskab og vankundighed, og socialt opad med adelens overflod og fornøjelser. Men hvor patrioterne tilskrev almuens vankundighed de sociale vilkår, den levede under, så viste de ingen nåde over for en adel, hvis værdighed de opfattede som falsk og hul. Denne karikerede fremstilling af »de andre« var et led i den voksende middelklasses identitetsdannelse som borgerskab. Det var samtidig et opgør i et samfund, hvor adelens øko-

²⁴ Citatet er fra en artikel uden titel i *Borgervennen*, nr. 52, København 1798, s. 412. Forfatteren er ikke oplyst.

nomiske og politiske indflydelse endnu var borgerskabets overlegen, og borgerskabets modtræk var at udstille adelen som *moralisk* mistænkelig.²⁵

Reelt var forholdet mellem borgerskab og adel mere nuanceret, end det fremgår af talerne, idet der var flere medlemmer af de patriotiske selskaber, der var af adelig herkomst. De pågældende har sandsynligvis ikke følt sig synderlig ramt af kritikken, og tilsyneladende så man i selskaberne ikke nogen problematik i at holde taler med et klart adelsfjendtligt indhold med adelen som tilhører. Spørgsmålet er derfor, om borgerskabet mente, at adelige personer kunne være gode patrioter? Det kunne de for så vidt godt, hvis de optrådte som mennesker, der havde den rigtige almennyttige samfundsindstilling, og ikke som personer, der automatisk havde krav på ære og ærbødighed. Ikke overraskende var patrioterne af den opfattelse, at det var »*Klasse[n] af oplyste, af kloge, af tænkende Borgere*»²⁶, der burde afgøre, hvem der skulle hædres i en ny samfundsorden, hvor dyd, pligter og gode sæder var i højsædet, i modsætning til den gamle, der belønnede smiger og nedarvet rang.

Politisk målsætning

Hvorfor var det netop borgerskabet, der blev grundstammen i selskabernes medlemsskare, og hvorfor var det denne befolkningsgruppe, der påtog sig at udbrede kærlighed til fædrelandet? Selskabernes udadvendte aktiviteter havde en vigtig funktion for medlemmerne, fordi de herigennem fik en platform, hvorfra de kunne gøre sig gældende. De

²⁵ I Selskabet for Borgerdyd blev det formuleret således: »[...] at Mennesket da først er hæderligt, er ærværdigt i egentlig Forstand, naar det rigtigten og villigen anvender Evner og Flid, Atraae og Ønsker til at forbedre sig selv, og at virke til forbedring i alt hvad der slaaer ind i de Cirkler, hvor det efter Tid, Sted, Stand og Vilkaar kan og bør virke. [...] Men kan der være Hæder til uden Høihed, uden Magt, uden Rigdom? Ja, mine Venner! ogsaa dette er afgjort. [...] Venner! hvilken advarsel for hver Tænkende, han sidde paa Tronen eller vandre den nær [...] Saa sværme han da fra Vellyst til Vellyst, saa tumle han blandt fyldte Bægere, saa kildre han sit Øre ved Sirenernes Sange, sin Gane med alle Climaternes lækkerste Frembringelse, han den rige Vellystling, hvis Hovedønske blev Sanders Tilfredsstillelse, hvis dyriske Siel lod haant om at gavne, at arbeide, at virke Hæld for den Fortiente, at betale Fliden sin Løn. [...] Paa denne Bane kan det lykkes dem at kiøbe Smigerernes Stemme, at blænde Øinene paa Pøblen, jeg mener Pøblen af alle Stænder. Men den Klasse af oplyste, af kloge, af tænkende Borgere, hvis Dom bestemme Personers, Handlingers, Monumenters Værd blandt Medlevende og Efterlevende, den holder dem intet tilgode, den opdager som oftest endog det Forborgneste bag Blændværket, som Kunst og Klygt vidste at udfinde, til Skiul til Maske [...] Den nedriver Lasterne fra Høisæderne, for at dække den med Skændsel. Orden og Ret, Pligters Udøvelse, Menneske-Velfærds, Dyds, værdige Sæders Udbredelse; dette seer den paa; derefter afgjør den Menneskets Værd, og bestemmer dets Rang, dets Borgerhæder paa denne side Graven og paa hiin«. M***** (navn ikke oplyst): *Tale holdt den 9. Jan. 1785* [i Selskabet for Borgerdyd]. København 1785, s. 7-15.

²⁶ Se note 25.

tildelte sig selv et samfundsmæssigt ansvar ved at hævde, at deres arbejde løste en række økonomiske og uddannelsesmæssige problemer i staten. At være patrioter gav således borgerskabet en position og en status i samfundet. Selskaberne havde desuden en vigtig funktion indadtil, fordi de var fora, hvor medlemmerne kunne øve sig i parlamentarisk debat, og de udgjorde dermed en forskole – eller med Habermas' formulering: en øvelsesmark – for borgerskabets deltagelse i politiske beslutningsprocesser.²⁷

De patriotiske selskaber var altså borgerskabets vej frem. Der var meget magtkritik i selskaberne, men deres ytringer omkring enevælden som statsform var ikke konfrontatoriske. Hvad var det så, medlemmerne ville? Hvad var deres politiske målsætning, og havde de overhovedet en klar målsætning?

Betegnelsen patrioter blev i andre europæiske lande, især i politiske foregangslande som Storbritannien, Frankrig og Holland, brugt om grupper, der var i opposition til absolutte monarkier, og som forfægtede politiske holdninger, der i datiden blev regnet for radikale.²⁸ Ydermere befandt medlemmerne sig inden for en europæisk intellektuel tradition, hvor der blev sat lighedstegn mellem kærlighed til fædrelandet og kærlighed til republikken. Det var en tradition, der gik tilbage til Antikken, og som med stor gennemslagskraft var blevet genoplivet af Montesquieu og Rousseau.²⁹ Medlemmernes forståelse af patriotisme lå på flere punkter på linie med den europæiske tradition. Det bragte dem dog samtidig i et dilemma: Kunne patriotisme eksistere i den danske helstat, så længe statsformen var enevældig monarkisk?

Medlemmerne kom behændigt uden om spørgsmålet ved at skelne mellem statsform og styreform. De pointerede, at det var *styreform*, der var afgørende for, om landets indbyggere var frie, og at statsformen var underordnet, så længe landet blev regeret på en retfærdig måde.³⁰ Deres politiske poler var dermed ikke monarki over for republik, men frihed og retfærdighed over for despoti og vilkårlighed. De hævdede, at patriotisme godt kunne eksistere i et monarki, forudsat at regeringsudøvelsen skete i overensstemmelse med folkets ønsker og forventninger. Her var trykkefrihed og ytringsfrihed altafgørende. For at kongen

²⁷ Jürgen Habermas op.cit, s. 88.

²⁸ Hugh Cunningham: The Language of Patriotism, 1750-1914. *History Workshop. A Journal of Socialist Historians*. Vol. 12, 1981, s. 8-33.

²⁹ Montesquieu: *Om lovenes ånd*. København 1998. Se især s. XLII, 3. bog, kapitel 3 og 5 og 4. bog, kapitel 1; Maurizio Viroli: *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford 1997, kapitel 1 og 3.

³⁰ Denne skelnen beroede både på politisk pragmatisme, og på en tradition, der gik tilbage til antikken og blev forfægtet af Aristoteles i hans *Statslære*.

skulle kunne lede landet i overensstemmelse med folkets vilje, måtte folket frit kunne ytre sig i skrift og tale. Monarken skulle ligeledes være lydhør over for den offentlige mening og have vilje til dialog. Offentlighedens stillingtagen til landets politiske ledelse blev i de patriotiske selskaber opfattet som en rettighed: »*Hver Lem af Staten har derfor Ret til at følge den unge Fyrste i hvert hans Spor; Ret at tænke over hans Handlinger; for deraf at uddrage grundet Formodning om det Nationen engang kunne vente sig af ham.*«³¹

I selskabernes skrifter redegjorde medlemmerne for, hvordan landet skulle ledes. De stillede ikke direkte krav, men de skabte en atmosfære af *forventning*, ved eksempelvis at foreskrive udviklingen og beskrive, hvad der engang i fremtiden ville komme til at ske. I patrioternes selvopfattelse havde de både en rådgivende funktion, idet de skulle forklare enevælden, hvad både de selv og hele den øvrige befolkning ønskede, og de havde en kontrollerende funktion, idet de løbende skulle vurdere regentens magtudøvelse.

Retten til at få informationer om rigets tilstand var et lige så fremtrædende krav som kravet om ytringsfrihed. Forudsætningen for, at patrioterne kunne rådgive regeringen, var, at de havde samme faktuelle viden som denne, og de ønskede derfor åbenhed omkring landets sociale, økonomiske og topografiske forhold. De kritiserede, at muligheden for at opnå informationer om rigets råstoffer, indbyggertal og andre nøgletal var meget begrænsede, og af regeringen blev betragtet som statshemmeligheder. De argumenterede endvidere for, at forudsætningen for, at de kunne forholde sig til, om den politiske ledelse disponerede hensigtsmæssigt, var at statens forvaltning var gennemskuelig. Især var offentliggørelse af statsregnskabet et hovedkrav.³² Lyset som metafor for oplysning havde derfor også en politisk dimension; forudsætningen for, at den borgerlige opinion kvalificeret kunne diskutere statens forhold, var en transparent administration og forvaltning.

³¹ Citatet er fra P. Hansen, (daværende præsident for Borgerdysselskabet): *De sikkre Kiendetegn af hvilke et Folk med glade Ahnelser kan formode sin tilstundende Regient at blive stor. En Tale holdet i Selskabet for Borger-Dyd den 18. Januar 1789*, s. 6. Se også A.C.H. Niemann: *Vorschläge, Hofnungen und Wünsche zur Beförderung der Landeskunde, der Nationalbildung und der Gewerbsamkeit in den Herzogthümern Schleswig und Holstein*, Flensburg 1786, s. 3; J.A. Seip op.cit.

³² Kravet om indsigt i statens forvaltning blev delvis imødekommet af regeringen ved at offentliggøre en finansplan, der primært handlede om, hvorledes staten skulle afbetale sin gæld til udlandet. Dette stoppede dog ikke kravet om offentliggørelse af nationalregnskabet, og det stoppede slet ikke kravet om, at regnskabet for hofholdningen blev udskilt fra nationalregnskabet. Da de rådgivende provinsialstænder holdt deres første møder i 1835, var offentliggørelse af nationalregnskabet og toldregnskabet et af deres primære krav.

Ytringsfrihed og informationsret blev altså betragtet som grundlæggende borgerlige rettigheder. Men hvad så med politiske rettigheder? Demokrati, i den moderne forståelse af ordet, var ikke en del af medlemmernes begrebsverden eller forståelsesramme. Almuen skulle sikres borgerlige og sociale rettigheder, men spørgsmålet om, hvorvidt den skulle have politiske rettigheder, var aldrig et tema og blev end ikke debatteret. Almuen blev betragtet som retssubjekter, ikke som politiske subjekter. Derimod ønskede medlemmerne uden tvivl selv at deltage i regeringsledelsen og at opnå formel politisk repræsentation. Det blev aldrig sagt direkte, men det afspejles klart i den måde, selskaberne organiserede sig på, og når de i taler opstillede en analogi mellem »*det lille Selskab*«, i.e. et patriotisk selskab og »*det store Selskab*«, i.e. staten.³³ Analogien var klar; alle der gad vide det, vidste, at selskabernes internt demokratiske organisationsstruktur, deres åbne og kritiske debatter, offentlighed i selskabernes administration og deres valgte ledelse var medlemmernes forbillede for, hvordan staten i fremtiden skulle indrettes. Og ligesom selskaberne var forbeholdt personer, der havde enten intellekt eller penge, skulle det også være denne befolkningsgruppe, der engang i fremtiden skulle have valgret og være valgbare. Selskabernes censusregler var dermed helt i overensstemmelse med medlemmernes politiske idealer.

Hvorfor sagde medlemmerne så ikke ligeud, at de ønskede konstitutionelle ændringer og ville have del i den politiske magt? Den mest indlysende forklaring er, at de ikke turde, og at frygten for sanktioner fra statsmagten lagde låg på direkte protester. Hertil kommer, at omkring halvdelen af medlemmerne var statsemedsmænd, og en stor del af de øvrige havde tillidshverv i centraladministrationen. Endelig fik flere af selskaberne ret betydelige økonomiske tilskud fra kongefamilien, og selskabernes eksistens og arbejde var i stort omfang afhængig af disse.

Jeg mener dog også, at der var en anden årsag. I selskabernes debatter var frygten for socialt oprør og revolution hele tiden nærværende. Medlemmerne indskærpede kontinuerligt nødvendigheden af at opretholde ro og orden, ligesom de nøje fulgte ethvert tilløb til oprør i befolkningen. Et tilbagevendende tema var, hvor meget oplysning almuen kunne tåle, og om oplysning ville gøre almuen oprørske, eller tværtimod gøre den loyldig. Generelt var der enighed om det sidste, men frygten for folkelig opstand var hele tiden nærværende i diskussionerne, og det modererede patrioternes holdning til, hvornår, hvor-

³³ S***** (navn ikke angivet): *Tale holdt den 31 Martii 1785* [i Selskabet for Borgerdyd]. København 1785, s. 25.

dan og hvor hurtigt reformerne skulle gennemføres. Der var en klar frygt for at miste grebet om udviklingen, og at hele reformarbejdet skulle ende i lovløshed og subversion. Det var en frygt, der blev forstærket under Den franske Revolution. Medlemmerne havde først set med sympati på begivenhederne, men efterhånden som styret udviklede sig til et rædselsherredømme, blev Revolutionen holdt frem som et skrækeksempel på, hvor galt det kunne gå, når politiske reformer blev gennemført for hurtigt. Hensigten med selskabernes arbejde var at bygge forandringerne op fra grunden og skabe de mentale og erhvervsfaglige forudsætninger i den brede befolkning for reformernes gennemførelse. De var bange for, at for hurtige forandringer ville destabilisere samfundet og åbne for massernes revolte. De talte om fornuftig frihed og civiliseret frihed, og det er sigende, at blandt antonymerne til frihed hørte ikke blot despotisme, men også anarki. Som det blev formuleret af Otto Grundtvig; »*Frihed for den Uoplyste er som Kniven i Barnets Haand, er som Solens Blændende Lys for den til Fængslets Mørke vante Fange.*«³⁴

I modsætning til jakobinerklubberne, hvis medlemmer åbent støttede Den franske Revolution, så var medlemmerne af de patriotiske selskaber udpræget pragmatiske. De ønskede at gennemføre reformer ved at samarbejde med enevælden, ikke omstyrte den, og de forsøgte hele tiden at balancere imellem at få reformerne gennemført og samtidig undgå, at udviklingen løb dem af hænde. Derfor var det en bedre strategi at indgå kompromiser med enevælden end at blive løbet over ende af »de uoplyste.«

Medlemmerne var altså forsigtige med direkte kritik af enevælden, men en analyse af deres sprog og semantiske strukturer gør det klart, at de på længere sigt havde en mere gennemgribende indflydelse, end deres udsagn umiddelbart giver indtryk af. I selskabernes taler og skrifter blev der anvendt en række oppositionspar, hvor de mest gennemgående var borgerdyd, der blev modstillet rang, retfærdighed over for magt, og sandhed over for smiger og forstillelse. Ligeledes blev borgerskabets etiske forpligtelser modstillet adelens æstetiske fornøjelser. De etablerede altså et sprogmonster, der var baseret på en række bipolære begreber. Det var med til at skabe en forståelsesramme, der både var identitetsdannende og etablerede en fællesskabsfølelse indadtil blandt medlemmerne, og som samtidig ekskluderede andre samfundsopfattelser end deres egen. Patrioterne opnåede væsentlig politisk indflydelse ved simpelthen at etablere den ramme, der taltes politik indenfor, først og fremmest fordi de grundfæstede den opfattelse, at politik handler

³⁴ Otto Grundtvig op.cit, s. 8.

om *værdier* og ikke traditioner. Det var samtidig en italesættelse af en samfundsforståelse, der indirekte udfordrede enevældens legitimitet. Den traditionelle begrundelse for at samle al magten i enevælden var, at kongen bedst kunne overskue helheden, var hævet over individuelle og standsmæssige interesser og dermed kunne tilgodese *hele* befolkningens velfærd. Patrioterne satte ikke direkte spørgsmålstegn ved enevældens ret til at regere, men de hævdede, at landets udvikling og fremgang var deres ansvar og dermed præsenterede de sig selv som politiske aktører og autoritative instanser. At påkalde sig et ansvar er en mere subtil, men ikke mindre slagkraftig måde at opnå indflydelse på. Patrioterne lagde ikke skylden for landets problemer på kongen, men de indplacerede sig selv i en årsag-virkningskæde, hvor deres arbejde var årsag til, at samfundets problemer blev løst. Dermed satte de sig selv i samme *position* som enevælden og forskød indirekte magtbalancen i staten. Endvidere blev kærlighed til fædrelandet traditionelt, og især af enevælden selv, fremstillet som værende synonymt med kærlighed til kongen. Patrioterne udsondrede imidlertid fædrelandskærlighed som et selvstændigt begreb, der i hovedsagen rettede sig imod staten som en bureaukratisk institution, og det implicerede en begyndende skelnen mellem stat og kongemagt.

De patriotiske selskaber var således med til at etablere en begrebsramme og samfundsforståelse, der i løbet af et par årtier gjorde det helt indlysende og selvfølgeligt, at borgerskabet skulle have formel politisk repræsentation. Patrioterne var da også stærke i troen, de betegnede sig selv som *Sandhedsvenner*, og de hyldede selskaberne som fora, hvor der herskede en fri debat. De skrev og arbejdede i sikker forvisning om, at de var morgendagens mænd. De var ikke i tvivl om, at deres sag var fremtidens vinder, og så sig selv som et mindretal i befolkningen, der repræsenterede sandhed og retfærdighed.

Konklusion

Der er i denne artikel redegjort for, hvorledes de patriotiske selskabers opkomst afspejlede en social differentieringsproces, hvor borgerskabet etablerede sig som en befolkningsgruppe med egne værdier og normer. I takt med dets fremvækst som økonomisk og kulturel betydningsfuld samfundsgruppe voksede dets behov for at opnå tilsvarende politisk indflydelse, og de patriotiske selskaber havde i denne sammenhæng en vigtig funktion både indadtil blandt medlemmerne og udadtil i samfundet.

Anskuer man imidlertid de patriotiske selskaber i et større perspektiv

– og løser dem fra bindingen til borgerskabet – så reflekterede bestræbelsen på at skabe en statsborgerlig bevidsthed i befolkningen også en politisk udvikling, hvor staten overtog flere af de områder, der tidligere havde været knyttet til landsbyfællesskaberne eller underlagt godsmiljøerne. Patriotisme var ikke et ukendt begreb før 1700-tallet, men det blev langt mere udbredt på dette tidspunkt, fordi staten her konstituerede sin magtposition på bekostning af de lokalt afgrænsede godsområder og i højere grad greb ind i den enkelte borgers liv og hverdag. Patriotisme var dermed også en begrebsliggørelse af en ny fællesskabsfølelse i befolkningen, og begrebets popularitet reflekterede en ny integrationskultur i et samfund, der var præget af en øget mobilitet og stigende udbredelse af trykte medier. Blandt middelklassen var der behov for at udvikle en fælles statslig forståelses- og referenceramme, en ny identitetshorisont, der transcenderede lokale forskelle og forankringer.

Patriotismens udbredelse var også knyttet til mere fundamentale forandringer i forholdet mellem individ og samfund. Det var en integrerende kraft i et samfund, der var præget af sekularisering, og de patriotiske selskaber leverede her et sprog og en samfundsforståelse, der var mere tidssvarende. Patriotismen kan samtidig ses som en reaktion på den individualisme, der var begyndt at slå igennem i tidens økonomiske, uddannelsesmæssige og borgerretslige tænkning. Ved at understrege individets forpligtelse til at tænke kollektivt forsøgte man at imødegå den opposition mellem individualitet og fællesskab, der kendetegner moderne samfund, og dermed etablere en syntese mellem individuelle behov og sociale hensyn. Angsten for en moralsk glidebane løb som en konstant undertone i selskabernes skrifter, og tidens løsen var borgerdyd, en moralsk oprustning i et samfund, der var under hastig forandring.

I kontrast til den kolossale energi, der lå i de patriotiske selskabers arbejde og virke, står deres forholdsvis korte levetid. En del af selskaberne gik ind efter presselovgivningens stramning i 1799. Der kom ganske vist nye til under og umiddelbart efter Englandskrigene, men ved indgangen til 1820'erne var bevægelsen stort set uddød. Selskaberne blev ikke formelt opløst, der gik bare længere og længere tid mellem møderne, der så til sidst slet ikke blev afholdt. Enkelte af de patriotiske selskaber overlevede oplysningstiden, men blev i løbet af 1800-tallet af-ideologiseret og eksisterer i dag som landbrugsforeninger, der beskæftiger sig med – i bogstaveligste forstand – helt jordnære problemstillinger. Der var flere årsager til selskabernes ophør, både af lokal art og mere overordnede. Den forklaring, medlemmerne selv angav i trykte

kilder og arkivalier, er, at de havde svært ved at få reformerne gennemført på lokalt plan, og at de derfor opgav at fortsætte. En anden forklaring er, at selskabernes funktioner og formål blev overtaget og institutionaliseret af staten, og at der derfor ikke længere var behov for private organisationer længere. Endelig ændrede det politiske klima sig efter Wienerkongressen, og der var slet ikke i samme grad plads til en åben og kritisk opinion.

Den primære årsag til at den patriotiske bevægelse døde ud, bør ses i det forhold, at selskaberne var så tæt knyttet til oplysningstidens ideer og strømninger, og efterhånden som den nye nationalromantik vandt indpas, opstod der andre foreningstyper og en anden opfattelse af statens ideologiske fundament. Den nationale ideologi etablerede en opfattelse af, at individet besad grundlæggende nationale karaktertræk, og at nationalkarakteren var en del af menneskets essens. Det gav individet en identitet, en væren, hvilket i højere grad end patriotismens etiske påbud imødekom et behov for ontologisk sikkerhed i en moderne, omskiftelig verden.

SUMMARY

Bourgeoisie and Community:

Patriotic Societies in the Danish United Monarchy 1769-1814

The present article examines the 63 patriotic societies that were founded in Denmark, Norway, Schleswig and Holstein in the period from 1769 to 1814. The societies are studied in a broader framework of the history of associations. It describes their characteristics and explains how they distinguished themselves from other types of assemblages such as salons, coffee houses, learned societies and Free Mason lodges, which also arose in the eighteenth century.

It was primarily members of the growing middle class that joined the patriotic societies. The overriding purpose in founding them was to promote love of the Fatherland among the whole population. More concretely, they initiated numerous activities aimed at promoting reforms and enlightenment among the common people in the various provinces of the realm. They distributed writings on new crops and better methods for increasing productivity; they reorganized poor relief and put children and paupers to work at spinning schools; they established primary and secondary schools and started libraries for common people. The rise of these societies reflects, firstly, that the Age of Enlightenment had entered a more practical phase, where it became crucial for its ideas to be realized in tangible reform activities. Secondly, the foundation of the societies reflects a shift in the conception of *who* should be enlightened as well as a sharper focus on giving the common people an economic and educational lift. This was occasioned not only by social indignation, but also by a growing awareness that economic growth had to be built from the bottom up. The rationale was that the state as a whole could attain progress and development only when all its citizens were healthy, industrious and educated.

The societies also served as fora for internal debate on both the political situation of the state and on the importance of civil virtues, education and enlightenment. These were concepts that were posited in opposition to the luxury and ostentatious pomp of traditional aristocratic society; they were a contributing component in the creation of the bourgeoisie's own culture, of which the basic values were industriousness, frugality, social commitment and social responsibility. Another central concept in the societies' intellectual universe was freedom. It was manifested in the goals of promoting individual ownership especially in agriculture, of securing the legal position of citizens, of recognizing fundamental rights, especially freedom of expression, the right of property and freedom of movement.

Furthermore, internally the societies exerted a democratic influence on the consciousness of their members, in as much as everyone was formally on an equal footing at their meetings regardless of rank or social standing in society at large. All decisions were made by majority vote after debating the issues. In so doing, members trained themselves in a parliamentary form of discussion that prepared them for participation in politics.

Thus the patriotic societies exercised both an external function in regard to society and an internal function among their members. The societies came to play an essential role in the formation of the growing middle class's sense of identity as a social group with its own peculiar culture, values, status symbols and behavioural norms – as a bourgeoisie. In the context of the larger public the societies contributed to establishing the bourgeoisie as a distinctive group of the population with a significant developmental impact on culture and politics.

Translated by Michael Wolfe